

"Києво-
Могилянська
Академія"

Мирослава ШЕВЧУК

СОНЦЕСЯЙНИЙ ГЕЛІКОН... ПРИ БИТІЙ ДОРОЗІ

РОЗДУМИ НАД СТОРІНКАМИ ІСТОРІЇ

9 липня 1811 року в Києві на Подолі подарив дзвін на сполох — загорівся будинок столяра на Спаській вулиці. А через кілька годин увесь Поділ перетворився на вогненне море. Три дні тривала халхива пожежа. Наякані князів спостерігали згори за нею, але зарадити не могли нічим. Як згадують очевидці, запах диму відчувався навіть у Ніжині й Козельці. Жертвою вогню став і Братський монастир, двір якого, завалений речами, дав чималу поживу полум'я. Розповідали, що дзвони на монастирській дзвіниці розплавились.

Ця пожежа стала свого роду символом і поворотною віхою в історії нашої культури. Адже у нищівному полум'ї згоріла унікальна бібліотека Київської академії, яка налічувала понад 8 тисяч книжок, і серед них — багато рукописів. Горів не просто монастир — горіли старі традиції, давня культура, отрачалась для нащадків назавжди.

Через два місяці, 10 вересня, над Києвом спостерігали комету. Пізніше скажуть: вона віщувала війну з Наполеоном. А мені хочеться думати, що для України це знаменувало втрату старої культури, своєрідної і неповторної, яку ми так пізно відкрили для себе. Культурі, символом якої була Києво-Могилянська академія...

Її називали «сонцесяйним Геліконом», оспівували в численних поетичних творах. Уже в знаменитому панеєрику Петру Могили «Евхаристіон», писаному першими студентами Колегії, з'являється ця назва. Вихованці школи припадають до ніг свого патрона, щоб виявити вдячність за добродійство:

Хай же світле коріннє той в наших Геліконі,
Найчесніший отець наш віру нам боронить.

«Віршотворним Парнасом» назве її пізніше Іван Орновський, а Стефан Яворський буде провіщати, що «шкіл чудові київські Неба» ще будуть процвітати.

Нею горілилися, як гордіяться улюбленою дитиною, котра з лихвою виправдала найчесотливіші задуми своїх батьків; горділилися тим, що нарешті Аполлон привів своїх муз на Київський Парнас, як того хотів ще в XVI столітті Себастьян Кленович. Гнат Максимович в «Оді на перший день травня 1761 року»

радісно описує, як веде Аполлон муз у прекрасні травневі дні по Києву.

Про неї дбали. Існувала традиція конгрегаційної присяги, коли випускник обіцяв дбати все життя про школу. Ще Сильвестр Косов при висвяченні у митрополита обіцяв: «Хоч тілом від них (шкіл) розлучений буду, але духом, порадою, однодумлями до творення і примноження їх за давнім моїм клятвенним обітвом пробуду». Дбали про неї київські митрополити. Р. Заборовський щороку видавав на потреби викладачів і студентів 200 карбованців, а митрополит Гавриїл Кременецький у 1779 році заповів академії 30 000 карбованців, на проценти з яких мали утримуватися по 50 учнів старших класів. Про неї дбали гетьмани — широко відоме меценатство Івана Мазепи, сприяли й інші...

Її не забули... Ми, українці, любимо згадувати своє давнє минуле, не знаючи його досконалим, — бачачи лише добре і закриваючи очі на все важке і складне. Такий національний романтизм виправданий — і вдалою нашою емоційно-ліричною, та й біда наша, що надто темною і важкою, надто болочою була наші історія, а так хочеться бачити там добре й світле. Тому й ідеалізували минуле, бо сучасність була аж надто невесела.

Серед того, що неодмінно входить до переліку наших духовних заслуг у світі, на чільному місці стоїть Київська академія. Звичайно, Київська академія сповна виконала місію, покладену на неї її засновниками. Але, крім гордості за це, чомусь навідується і сумні думки. Адже академія була закладом трагічної долі, і її історію бачу перш за все як трагедію нашого народу, нехай не звинувачують мене у самоприниженні і національному самоідетві.

Мав рацію В. Винниченко, коли говорив, що читати українську історію можна тільки з бромом, але ми повинні знати її, тому хочу поглянути на історію Київської академії як на заклад, який, будучи свого роду концентрував у собі трагічні колізії нашої історії. Грандіозний, великий заду — і разом з тим постійна і напружена боротьба за виживання, що поглинала всю енергію і силу, існування поміж двох воєн, на перехресті між Польщею і Росією, кожна з яких прагнула

зміцнити своє становище на Україні, принизити випрошування коштів та привілеїв то в польського короля, то в російського царя. І просто диву даєшся, як за такого убогого існування академія змогла виплекати стільки величчя людського духу, створити сильну культуру, якої тільки оточення дійшло до нас через війни, заборони і пожежі. Хочу простежити шлях національної трагедії українців — втрати національної самобутності й оригінальної культури, спадкоємності поколінь і разом з тим поміркувати, що ж було такого в нашому національному душі, що ми це є, не стерлися зі світової історії, а ще й сили не мали, виявляється, маємо. Історія Київської академії — одна з віх на цьому важкому шляху.

Не виходять з думки рядки з відомої пісні, яку приписували то Хмельницькому, то Мазепі, де чи не в найсильнішому образі показано долю України:

Ой горе тій чайці, чайці-небозі,
Що вивела часняток при битій дорозі...

Біда наша була в тому, що справді судилося нам все час існувати при битій дорозі, адже в Україні перекакалися інтереси як західних, так і східних країн. Та попри все, ми продовжували існувати, не маючи своєї державності, але свято зберігаючи спогади про державницьку традицію ще з часів Київської Русі.

З початку XVII століття на Україні загострюється політична ситуація, починає ставитися питання автономії України в межах Речі Посполитої. Фактично маємо тут прецедент відродження української державності при особливій участі гетьмана Сагайдачного. Він створює військо, одне з найсильніших у Європі, але разом з тим перший усвідомлює, що без духовної сили самим мечем свободи не вибореш. Вступивши зі своїм військом у Київське братство, гетьман поєднав ті дзідзидні чинники, що мали сформувати державу. Тому з піднесенням державницьких настроїв неминуче зростала роль Києва, який був українською столицею з часів Київської Русі, — сюди переїздили культурні діячі, тут утворюється братство зі школою, друкарня при Києво-Печерській лаврі. Але ідея створення власної освіченої еліти стоїть у цей час надто гостро — середня братська школа вже не могла задовольнити освітніх потреб суспільства. Тому архимандрит Києво-Печерської лаври, майбутній київський митрополит, Петро Могила на прохання митрополита Ісаїї Копинського з православними єпископами і старшинами запорозькими об'єднує лаврську школу, засновану роком раніше, зі школою Київського братства, створивши таким чином колегію, котра одержала назву Києво-Могилянської.

Особливо важливо, що робилося це зі згоди Війська Запорозького, бо у спеціальному листі гетьман Іван Петрицький з усіма старшинами обіцяє: «Іменем всіх нас, а також тих, що потім бути мають... обіцяємо обороняти їх, як і церкву, монастир, школи і шпиталь, і все, що до них належить, від всіхляких неприятелих і перешкод міцно боронити і за них до смерті свої боротися». Звернімо увагу, що на цій грамоті, даній у травні 1632 року, пізніше було поставлено підписи гетьманів Богдана і Юрія Хмельницьких на знак згоди. Отже, традиція

поєднання козацького війська з інтелектуальною силою Київської академії не переривалася з часів Сагайдачного.

Але вже з початку свого існування колегія зіштовхнулася з першою своєю трагедією. Прагнення Петра Могили створити в Києві духовний центр на православній основі, зібрати навколо себе інтелектуальну еліту на основі латинської освіти, аби поставити українців поруч з освіченою Європою, було попервах зустрінуте з нерозумінням. Вихованець колегії за тих часів Гаврило Демещий, будучи вже архимандритом Новгородського Юр'ївського монастиря, писав у 1706 році: «Роптали на це вчення навіть київські поп' неччені і багато козаків, була така смута, що хотіли убити і Петра Могили, і вчителів».

Не легко, дуже не легко було Петрові Могилі і його однодумцям завоювати уми народу. Сильвестр Косов мусив виграти в 1635 році «Апологию», де роз'яснював основи академічної освіти і причини впровадження латинської мови. Він пояснював, що всі вчителі у школі православної віри, а латинська мова необхідна в польських трибуналах, сеймах і сеймиках. Але все ж важко було це зрозуміти, в діях Могили вбачали зраду інтересів України. Доходило до того, що вчителі приготували бути потопленими у Дніпрі, а чи загинути від вогню і меча, — про це писав той таки С. Косов. Лише згодом почали віддавати туди діти...

Але те, чого довго не могли зрозуміти середні прошарки нашого суспільства, дуже швидко збагнули в Польщі. У цьому була друга трагедія Могилянської школи, адже, прагнучи вищити її значення, митрополит всіляко добивався права перетворити її на академію, для чого неодноразово звертався зі слізними проханнями до Владислава IV. Однак король розумів: дозволити в Києві академію означає дозволити установитися українській еліті на православній основі, а також дати дозвіл на поширення цієї освіти по всій Україні, адже тільки академія мала право на викладання богослов'я, самоврядування та училищні колонії. Допустити це, та ще в умовах постійного напруження стосунків між Україною і Польщею, фактично означало б підписати собі смертний вирок. Ще одну трагічну сторінку історії перегорнуто — прав академії добитися не вдалося, закрилися організовані Петром Могилою училищні колонії у Вінниці і Гошці... 22 грудня 1646 року Петро Могила складає заповіт, де відписує колегії хутори, будинки, гроші, цінності, а також бібліотеку, яку збирав усе життя. У ніч під новий 1647 рік його не стало.

Україна, а разом з нею і колегія, вже стояла біля однієї з найбільших своїх трагедій, яка докорінно змінила долю нашої землі і народу. Гетьманом України був обраний Богдан Хмельницький, почалася національно-визвольна революція. Спорозилла колегія, майже припинилися навчання у її старших класах — учні приєдналися до повстанців, з'єднавши духовну і воєнну потугу вже не на словах, а на ділі. У жовтні 1648 року Хмельницький тріумфально в'їжджає до Києва. Львівський підкоморій В. М'яснишовський, свідок цих подій, згадував, що весь київський люд, вишлюючи з міста, вітав Хмельницького,

«академія вітала його промовами й вигуками, як Мойсея», спасителя і визволителя народу від польського рабства, знаходячи в імені «Богдан» хорошу прикмету.

Шла кривава війна, але гетьман не забував про академію: підписує грамоти на різні воєнні удари, навіть у важкі хвилини боронить її права. У дуже тяжкому і казальному для України Блоцарівському доповіді 1651 року є пункт, що стосується і її: «Договори, церкви, монастирі і Київська колегія залишаються недоторканими». Подальші події нам добре відомі. 8 січня 1654 року Хмельницький зі старшиною присягає на вірність російському цареві. Чи був це хитрий тактичний хід гетьмана на певний момент, чи велика історична помилка? Очевидно, і те, і те.

Але як би не було, для культури України, її національної самобутності це був страшний удар. Чи розумів це Хмельницький? Я переглянула документи періоду Визвольної війни, тексти договорів, прагнувши знайти хоч слово про Київську колегію. Ніде нема її одного. Лише київський митрополит Сильвестр Косов молить царя Олексія Михайловича про допомогу академії. Боляче читати ці рядки, як «всесвітлої вашої царської величності завжди божомолець і слуга смиренний Сильвестр Косов» просить царя «милостю великою уцелити». Але не треба забувати, що колегія була на той час розорена війною, і митрополит просив допомоги від багатьох впливових осіб. І відгук знайшовся — єпископ білоруський Йосиф Кононович-Горбацький, колишній ректор, зобов'язується щороку жертвувати по п'ятсот злотих, «аби в народі наших роксоланським науки квітнули»; стільки ж пообіцяє давати єпископ луцький і острозький Йосиф Чаплич-Шпановський; двісті злотих — єпископ холмський і белзький Діонісій Балабан; сто злотих — єпископ перемішлянський і самбірський Антоній Вінницький. А що дав Олексій Михайлович? У відповідь на слізне прохання митрополита він посилає грамоту, де дозволяє ценцям Братського монастиря збирати в Росії милостиню раз у три роки. Сумно це звучить — уклінно просити дозволу назвати себе жebraками...

Більше в документах київської школи не знадується. І це особливо дивно, адже в усіх договорах з Польщею питання про права і привілеї колегії стояли неодмінно. Тут же з договору в договір переходить лише фраза про збереження привілеїв, даних польським королем. Навряд чи можна пояснити це тим, що єдність віри з Росією знімала всі труднощі для розвитку академії. Цар видає киянам на їхнє прохання грамоту про підтвердження прав — ідеться про торгівлю, промисел, але жодного слова про колегію. Очевидно, не дуже хотілося привертати до неї увагу, бо головна причина була у величезній культурній прирві, що існувала на той час між Україною та Росією. Пр перебування під владою Польщі дало Україні, окрім тяжкого національного і релігійного гніту, позитивний момент, — починаючи з XVI століття, суди широким потоком плеше західноєвропейській гуманізм, ренесансна поезія, що розповсюдила про людину в усіх багатоманітності її життя, тобто українці, маючи ще й Київську академію як вищу школу (не кажучи вже про майже

суцільну грамотність серед простого люду), фактично підняли себе до європейського рівня, жили таким же духовним життям, як і освічені європейці, або принаймні прагнули до цього.

Культурний рівень Росії того часу був значно нижчий. Мало тут було шкіл, а латинської науки взагалі боялися, як воєну, навіть прислів'я було: «То по латини научилсь, тот с правого пути своратился». На всю Росію була лише одна друкарня в Москві, де друкувалися тільки духовні книги. Коли 1640 року Петро Мосіла звернувся до царя Михайла Федоровича щодо необхідності удосконалити там науку і обіцяв допомогти вчителями, то цар навіть не удостоїв митрополита відповіддю. Загалом панувало там повне релігійне мракобісся, яке пізніше росіянин, академік О. Панин означив як «церковний фанатизм, ворожест до науки, впертий застій, моральне здичавіння і жорстокість». Досить згадати рядки зі щоденника Павла Алеппського, як мучились вони (а супроводжував він особу не світською, а духовною — антиохійського патріарха Макарія) від постійних молитов, довгезких проповідей, багатогодинного стояння в церкві, жорстоких постів, — це було звичним життям тогочасного московського суспільства. Як прагнули гості якнайвидше вийхати звідти! Прибувши в Путивль, Алеппський записав: «Нам було приємно і спокійно, досягли цієї квітучої країни. Ми відчували себе як удома, тому що жителі цієї країни такі ж люб'язні, як земляки, в той час як протязом дворічного перебування нашого в Москві ніби замок висів на наших серцях і думка наша була притиснена до крайності, тому що в московській землі ніхто не може відчувати себе спокійно і весело, хіба що туземці».

То чи могли московські правителі хоч якимось сприяти розвитку колегії, яка проповідувала таку ненависну їм латинську освіту? Очевидно, навмисне не просили козакі ніяких привілеїв — краще було колегію і не згадувати. Приєднання до Росії стало фатальним для української культури та освіти, і в цьому бачиться мені чергова, мабуть, найголовніша, трагедія Київської академії. З'єднавши в одне два майже несумісні світи, які фактично не мали нічого спільного, окрім віри, та й то ця спільність була дуже відносна. Адже існування з 1240 року у різних державах і різних культурних сферах не могло не накласти на обидва народи свого відбитку. Різними були і мови. У делегацію, послану до Москви в березні 1654 року, очолювану Богдановичем і Тетерею, входив і глумач військовий, тобто пережладач. Цікава згадка міститься в документі, що має назву «Статеїнний список» А. Суханова, який супроводжував єрусалимського патріарха Паїсія і його переговори з Хмельницьким: «Для того, щоб написати листа Хмельницькому, текст написали російським, потім переклали на грецьку, з грецької на латину і так послали гетьману». (Існує досить стійка, хоч і не зовсім підтверджена, гіпотеза, що Хмельницький здобував освіту з київських шкілах, принаймні латину він знав досконало).

Неминучою ознакою приєднання країни з високою культурою до менш розвиненої, але значно сильнішої мілітарно, є безсумнівний

результат: занепад країни культурнішою. Це ми й побачимо згодом, бо в середині XVII століття з Києва до Росії їхали лише одиниці.

А колегія Київська продовжувала переживати дуже сумний період, власне, як і вся Україна, адже війна не закінчилася Переяславською угодою. Хмельницький помер 1657 року, а його наступник Іван Виговський через рік підписує відомі Галяцькі пакти з Польщею. Бачимо те саме: тільки почали складати договори з Польщею, як відразу з'являється пункт про київські школи, але вже в новому звучанні — Виговський прагне домогтися того, що не вдалося Петру Мосілі. В шостій статті угоди подавався дозвіл на дві академії: в Києві, за зразком Краківської, і в іншому місті, де козакі захочуть.

Проте не судилося колегії одразу дістати горде ім'я академії, хоча договір був затверджений, — на Україні знову спалахнула війна. А наш сонцесяйний Гелікон ще раз опиняється при битвій дорозі, фактично колегія не існувала, бо була спустошена пожежею. Надяканий подіями Олексій Михайлович згадує про київські школи і видає грамоту від 31 грудня 1659 року, де повертає їм частину мажностей «на будівництво церков і школи». Але згадавши про колегію, у Москві відразу ж починають думати, чи не закрити її взагалі, бо надто боялися проникнення в Росію «всіяких латинських ересей». Допомогло втручання київського євєводи Шереметьєва, який відповів, що ліквідувати школу не можна ніяк, бо буде київським жителям велика образа.

Колегія на той час лежала в руїнах, а постійні військові дії, що велися навколо Києва, не давали змоги навіть приступити до її відбудови. Московська влада не бажала підтримувати її матеріально. Надія ніби з'явилася після звернення ректора В. Ясинського до польського короля Міхала Корибути-Вишневецького: він видає дві грамоти, де дає дозвіл на відбудову колегії, а найголовніше — 22 грудня 1670 року юридично визнає її академією. Через 6 років тут почали викладати богослов'я. Але невдоволю була радість — за договором між Польщею і Росією 1686 року Київ остаточно переходить під владу Росії. Тоді ж втрачає свою незалежність і українська церква. Вперше в договір з Росією з'являється пункт про академію, де говориться про «право без перешкод мати науку дітям грецькою і латинською мовами».

Я підійшаю до найскладнішого, як на мій погляд, періоду в історії Київської академії. Писати про нього особливо боляче, тому що саме ця доба (кінець XVII — перша половина XVIII століть) вважається періодом розквіту Київської академії. Академією було визнано Росією (в грамоті від 11 січня 1694 року), було відкрито першу училищну колонію — Чернігівську колегію, відновлюються академічні традиції — публічні диспути і звичай рекреації — культурно-мистецьких свят у кінці начального року з виставами, декламаціями і віршами; розквітає шкільний театр. За гетьманства Мазепи побудовано ряд академічних корпусів, він всіляко дбав і про укріплення її матеріальної бази. Кількість учнів сягає двох тисяч, і серед них чимало таких, що потім стали знаменитими.

Ці факти відомі, тому не зупиняюся на них детальніше. А боляче писати про цей період тому, що при цьому розквіті вже проглядється початок її кінця. Скінчилися війни, неясність політичного становища Києва й усієї України була очевидна. Настала ніби тиша. Але небезпека йшла не від воєн. Колишня неповага і зверне ставлення до київських шкіл з боку російської верхньої влади змінюються аж надто пильною увагою, що у більшості видань, присвячених Київській академії, іменується «оборочливим ставленням Петра I до Київської академії та її вихованців». Минули часи темноти і церковно-фанатизму, що були за Олексія Михайловича. Реформаторські задуми Петра I вимагали освічених людей, вихованих на здобутках західної культури, а єдиним їхнім носієм на терені Східної Європи була Київська академія. Ще в кінці XVII століття Петро I скаржився патріархові: «Священники у нас грамоти мало вміють. От якби їх послати на навчання до Києва, в школи». Але послати в школи до Києва було справою нелегкою — небагато бажаних знаходилося ходити в місцеві школи, не те що до Києва їхати. Ще коли 1649 року на запрошення боярина Федора Ржищєва прибули до Москви українці, щоб школу заснувати, то не отрималася вона довог — бажаних не було.

Петро I пішов іншим шляхом. Починаючи з 1700 року, масовими стали виклики представників київської науки до Москви, щоб удосконалювати культурно-релігійну діяльність в Росії. З 1721 по 1750 роки настоятельські місця в російських монастирях займали не менше 200 вихованців Київської академії. Відхід культурних діячів з Києва до Росії став масовим явищем — імперія укріплювалася і потребувала все нових і нових сил. Вони їхали в Росію, несучи з собою освітні і культурні традиції Києва. У друкарстві під українським впливом почали комерувати кожну сторінку, а не аркуші, навіть знак переносу було запозичено; з Києва приїшли в Росію поліфонічна партесна музика і нотне письмо на п'ятьох лініях; одяга (ще за царя Федора Олексійовича було наказано: «одежу малоросійську великоросіянам носити»); з України приїшов у Росію театр, та й у літературі силіабізація і тонація віршів, як довів В. Перетц. Уже в 1864 році досвідний російський муніципаль Л. Беззубов писав про ситуацію в Росії на початку XVIII століття: «Після приєднання Малої і завоювання Білої Русі звіти рушили до нас численні натовпи виходців, що власне колонізували Велику Русь. Вже з половини XVII століття ми значно підкорились їхньому впливу в діяльності вченій, в школах, літературі, частково навіть у мові і т. д., а разом з тим, звичайно, і в стилі, в музиці... Цивілізація, яку вони несли з собою звідти як сміливе знамено перемоги над варварством москалів, цілком співпадала з цивілізацією, яку надягала на Русь могутня рука реформатора Петра».

У Росії починають засновуватися школи — і не було жодної духовної чи світської школи, які б не задовільвали своїм існуванням вихованцям Київської академії. До цих шкільних викладачів не лише вчителів, а й учнів, наприклад, серед студентів класу філософії

Московської слов'яно-греко-латинської академії в 1704 році з 34 учнів лише троє росіяни. Подібна картина була і в інших школах.

Але такі факти часто наводять у різних джерелах, як правило, як свідчення «тісного спілкування українського народу з братнім російським», а в більш сучасному контексті — як вплив української культури на російську. Однак забувається одне — адже це чергова трагедія Київської академії, і трагедія тим більша, що зовні все було чудово — академія набула свого неповторного архітектурного обличчя, допомога йшла як з царської казни, так і від гетьмана, кількість учнів була незмінно великою, але академія вже не могла на повну силу виконувати свою основну функцію — постачальника освічених людей для державних потреб саме України. Всі талановиті люди, що вчилися чи викладали тут, неодмінно, рано чи пізно, викликалися у Росію.

Я спробувала простежити долю ректорів, викладачів, учнів академії цього періоду, і цифри вразили мене: з 25 ректорів за XVIII — початок XIX століття 11 було викликано за межі України, 2 — в інші монастирі на Україні, 6 — відійшли на північ по старості, доля двох невідома, а четверо померли, будучи ректорами. Ще страшніша картина щодо викладачів. Беру за приклад лише один період — за митрополита Р. Заборовського (1731—1747), який вважався одним із найшанованіших в історії академії. Дані тут такі: ректор Андрій Дубневич у 1789 році був викликаний у Трійце-Сергієву лавру під Москвою, а Сильвестр Кулябка призначений єпископом костромським і архієпископом Санкт-Петербурзьким. Префект Стефан Малиновський був викликаний у Московську Законостасську школу, ректором якої став, згодом був архієпископом новгородським, де і помер. Учитель філософії Михайло Козачинський, одна з найпомітніших постатей кола Київської академії, помер у сані архімандрита Служцького монастиря в Білорусії. Учитель риторики Іван Козлович 1748 року був викликаний на посаду префекта Московської академії. Учителі поезиї теж недовго затримувались у Києві: Петро Конюшков став митрополитом тобольським і сибірським, В. Лашевський — ректором Московської академії, архімандритом Донського монастиря, де і помер, Г. Сломинський — архімандритом Законостасного монастиря в Москві, Г. Кониський — архієпископом білоруським, де і помер у Могилеві. Учитель інфими Т. Русичевський згодом був учителем Сломинської семінарії, а учитель граматики Інокентій Мидазевич — префектом і учителем поезиї у Новгородській семінарії. Доля багатьох нам невідома.

Ще болючіше розвивляється список учнів цього періоду. В. Аскоченський у своїй книзі «Київ з древнішим его училищем академією» подає короткі відомості про найзначніших випускників. За цей період він розповідає про 28 чоловік, з них лише троє залишилися на Україні: єпископ чернігівський Іраклій Комаровський, друкар Києво-Печерської лаври Веніамін Фальківський і Григорій Скворода.

Невже не було таких, хто залишився на

Україні? Звичайно, були, але імена їхні стерлися, загубилися, не залишилися помітною слідом. А що було талановитішого, описується за межами України. Так починалася величезна українська трагедія XVIII століття — втрата власної інтелектуальної еліти й інтелігенції, а разом з тим і елітарної культури, яка необхідна для достоянню духовного розвитку кожного народу. Не знаходячи застосування своїм силам, відходили українські інтелектуали в Росію, хоч робили це, як правило, не зі своєї волі. Регулярно, майже щороку, видавалися укази Святого Синоду з настійною вимогою направити певну кількість учнів та вчителів академії для підняття освіти в Росії. Відомі слова Гedeона Вишневського з його листа до київського митрополита Рафаїла Заборовського: «Завжди була багата вченими людьми академія Київська і мала в собі честь таку, що з неї, як з преславних тих Афин, вся Росія з джерела премудрості черпала і всі свої новозаведені училищні колонії напоїла і виростила». Забуваємо тільки, цитуючи ці слова, що Г. Вишневський був у той час єпископом смоленським і просив він у Заборовського послати до Смоленська ще нових учителів.

Коли перелядаєш списки найзначніших випускників академії, які залишили після себе певне місце в історії, то просто вражає те, як мало з них повністю, до кінця служили тільки Україні. В «Історії Києва» Захреського такий список займає понад чотири сторінки великого формату. Розпочинають цей список українські гетьмани, а далі — єпископи тверських, судальський, астраханський...

Вони не забували України. Її доля боліла їм, вони прагнули повернутися. Багато хто зміг це зробити лише у старості. Повернувся в Київську лавру доживати віку колишній викладач поезиї Павло Конюшкович, митрополит тобольський; тут же доживав віку і колишній ректор академії Давид Нащинський (який до того був у Бізюковому монастирі у Смоленську), Тарасій Вербицький (з Новгородського Антонієвого монастиря), Феодіфакт Слонечський (єпископ вологодський).

А скільки мріяло повернутися! Задихався на чужині перший ректор Московської слов'яно-греко-латинської семінарії, митрополит рязанський, блюститель патриаршого престолу і перший президент Синоду Стефан Яворський — навіть високі посади не давали йому задоволення. Слізно просив дозволу повернутися до Києва, в день посвячення в митрополита навіть утік і сховався в Донському монастирі. На колінах молив Петра I про ласку — дозволити залишитися в Києві. Але той так і не відпустив його. Гірко читати рядки з його листа до друга й однодумця Д. Туптала: «Не до змоги, отче, за цим нелегко-терпним тягарем, що й розум засліплює, і здоров'я відняв, і душу пошкодив. Ось що, отче, змушувало і змушує мене виїти з цього Вавилону (тобто Москви). Ось що спонукало мене шукати київської кафедри. Не заради кафедри тільки — бо я вже маю кафедру, яка є першою в ієрархічному значенні... але заради відпочинку і спокійного життя, в яким я зміг би лишити нащадкам який-небудь, бодай незначний, твір свого незначного розуму». Не судилося йому повернутися. І біль його серця

видно в кожному рядку його вірша — прощання з книгами. Будучи людиною епохи барокко і просвітництва, він розумів: якщо сам уже не зможе послужити народові, то допоможе його бібліотека. Книги він відправляє у путь — на Україну: «В путь вирушайте, книжки, що часто гортав я і пестив...» За заповітом бібліотека С. Яворського мала бути передана Нижнькомському Благочинському монастирю, але пізніше опинилася в Харківській колегії, де справді немало послужила для розбудови української культури.

Мучився в Ростові і «святій чудотворець» Д. Туптало, не раз просив дозволу повернутися на Україну, звідки силою був вивезений: нервово напруження призвело тоді до серйозного стресу. Взагалі відомо, що він дуже емоційно реагував на події. Так, пропозиція переїхати до Сибіру викликала у нього хворобу. Тож невідомо, чи не спричинили смерть Д. Туптала події битви під Полтавою, адже помер він 1709 року. Так чи інакше цього ми ніколи не взнаємо напевне, як і багатьох його потаємних думок, адже за заповітом усі чорнові рукописи було покладено замість устілки в труну, де вони й зігліли.

Нелегко жилося в Росії і третьому видатному представникові київської науки — Феодану Прокоповичу. Попри вельможну ласку і високі пости, настрій незадоволення не полишають його. І сумні думки вірша «Плаче пастушок у дову негодю» можна пояснити не лише смертю Петра:

Тут анізація світа не видно,
Все негода.
Нема надії, самі лишь біді —
Невигода.

Важко було й іншим. Вони запроваджували у своїх містах київські традиції — школи, театр, музику, оточували себе земляками й однодумцями, але повернутися на рідну землю не могли, — всі були гвинтиками у великій машині російської імперії, а будь-який протест жорстоко карався: так помер у Ревельській фортеці українець, вихованець Київської академії Арсеній Маїцевич за спробу церковних реформ.

Українці у Росії ставало все більше, за Єлизавети взагалі з'явилася мода на все українське, а академія в Києві поступово занепадала. Не затримувалися тут доволу учителі, навіть студенти старіших класів часто йшли в Росію, нелегким було і її матеріальне становище. По смерті в 1734 році гетьмана Д. Апостола почалася ера безпосереднього російського правління на Україні, процес втрати національної державності, самотності у плані політичному. Звичайно, це не могло не вплинути на життя духовне, в першу чергу на Київську академію як центр національної ментальності.

За митрополита Т. Щербачього (1747—1757) академія втратила свою виборну систему. Він перший, хоч сам був вихованцем академії, почав призначати ректорів і префектів, а також поклав початок заведенню друкованих підручників — неминучим наслідком була втрата свободи викладання, діяльність викладачів почала втрачати творчий характер. Трагедія академії поглиблювалася,

адже фактично вона майже перестала бути тим сонцесяйним Геліконом, який поширював свою енергію на всю східну нашір'янину. Про неї почали забувати, а що найстрашніше — зраджувати її ж вихованці, що почали нищити давні традиції академії, які визначали її самотність. І це особливо боляче, тому що усереднювання і нівелляція ще страшніші, аніж закриття взагалі. Ще 1767 року уряд припинив давати академії грошову субсидію, потім її відновили, але сума була надто мізерна.

Отже, академія як культурне вогнище українського народу поступово занепадає разом із занепадом національної державності і національної культури. З її стін витісняється все українське. Колишній її вихованець, свого часу ректор, який потім був викликаний до Петербурга, Самуїл Миславський, ставши митрополитом київським, керуючись ніби добрими намірами осучаснення освіти, завдає академії остаточного удару у плані її русифікації. Спеціально для викладання російської мови і словесності з Трійце-Сергієвої лаври був викликаний студент-богослов Дмитро Сигиревич, уродженець Воронежської губернії, який мав «викладати по правилах поезії, надрукованих у Москві», а учні і вчителі повинні були дотримуватися російського правопису під страхом звільнення і розмовляти «з дотриманням вимови, що вживається у Великоросії».

Наш сонцесяйний Гелікон загасав. Умерли академічні традиції театру, публічних диспутів і рекреації, вже не писалися оригінальні поетичні чи філософські курси — були введені єдині підручники. Різко зменшується кількість учнів, і якщо на початку століття кількість вихідців з духовного стану була незначна, то в 1775—1776 навчальному році їх уже більшість (444 з 789). Українська знать прагне віддавати своїх дітей до більш сучасних закладів, адже позастанова духовна школа вже не задовольняє суспільних потреб, багато студентів не закінчувало курсу, а переходило до інших закладів, зокрема до медико-хірургічної академії. Так за період з 1754 по 1768 рік їх переїшло туди понад триста. Та й українська старшина вже поступово втрачала своє національне обличчя. Всі ж спроби реформувати академію, перетворити її в університет підтримки у вищих колах не знаходили.

Ще спалахне яскраво діяльність Іриня Фальківського — автора богословських, історичних, географічних творів, ректора академії і його «Вільного поетичного товариства», але він був уже останнім значним поетом і вченим школи Київської академії, що дотримувався принципів давньої української літератури і культури, хоч писав уже мовою, крім латинської, наближеною до російської.

Боляче, коли згасають зірки, але значно болючіше, коли вони згасають тихо й непомітно, без яскравого спалаху (якщо не вважати таким спалахом дві жалюві подільські пожежі — 1780 і 1811 років, що завдали остаточного удару академічній бібліотеці). Закриття академії у 1817 році пройшло непомітним і навіть не згадується у хроніках київського життя того часу. Сонцесяйний Гелікон перестав існувати. Київська духовна академія, що відкривалася у цьому ж приміщенні через два

роки, вже не відзначалась нічим особливим — вона була однією з багатьох духовних шкіл, хоча, звичайно, не могло не вплинути, хай і незначним чином, на її діяльність розміщення в стінах Києво-Могилянської академії, користування, хай лише частково збереженими, її науковими здобутками. Щороку в день смерті Петра Могили відбувалося богослужіння на честь його та інших благодійників академії, але це вже була школа зовсім іншого характеру — казенна російська.

Показова й доля останніх викладачів академії: лише троє з них перейшли в нову школу: учитель словесності К. Куницький, грецької та французької мов П. Пелехін та вчитель математики І. Гловацький. Решта залишилась у Києві. Їх навіть не викликали на якісь посади в Росію — київські вихованці в часи після Єлизавети були не в моді. Останній ректор академії Іосаф Мохов був звільнений з усіх посад і відправлений доживати віку рідним ченцем у Києво-Печерську лавру, решта займала ті чи інші посади, багато були протіоєреями Софійського собору. До керівників духовною академією були прикляні зовсім інші люди, які мали підтримувати її заальноросійський характер.

Доля академії закінчилася трагічно, але не може не згадати про її останню трагедію, — власне, трагедію давньої української культури. Нові віяння поступово стерли її сліди, відійшли в небуття визначні постаті елітарної української духовності. І як поступово втрачався інтерес до старої освіти, так переставали цікавитися і старою культурою: вона була заскладна для масового сприймання, а поруч існувала інша, досить доступна... З усього масиву давньої української літератури залишився жити тільки вертеп. Нація, не маючи державності і можливостей для свого розвитку, втрачає свою історичну пам'ять і, що найголовніше, свою елітарну культуру. Зникали численні сімейні архіви, в яких уже не відчувалось потреби, багато пониць вогонь. Вже задувалося про пожежі в Київській академії, а скільки ще згоріло менших бібліотек! Так, 25 травня 1771 року згоріла багатотисячна бібліотека Григорія Полетики, унікальна щодо зібрання рукописних книг, як він сам писав: «Такого ні в одного з партикулярних людей не було».

І коли наприкінці століття Іван Котляревський написав свою знамениту «Енеїду», поему двовиживих барокових пристрастей і глибокого болю за Україну, з візями страхотливої братовбивчої війни, кінця якої автор не бачив, — твір, цілком зітканий з мотивів саме давньої літератури, — сучасники цього не зрозуміли. «Енеїду» сприйняли як жартівливий твір, як бурлеск, не помітивши в ній головною: великого болю за рідну землю. Його сучасники розучилися бачити в алегоріях глибокий зміст твору, це було привілеєм старої академічної освіти, яка вмерла.

Довгий час давньою нашою культурою, а значить і академією, цікавилися лише одиниці. І залишився нам у спадок розпачливий вигук Лесі Українки щодо співців, що були за гетьманів:

А як їх наймення? І де їх могили,
Щоб скласти хоч пізні вінці?

Ми згадали ці слова наприкінці нашого століття, згадали багато імен і вирішили, що вже все зробили і склали ті «пізні вінці». Забули, що такі не знаємо, де їхні могили. І це вже остання, найнеполітійша, але найбільш трагедія Київської академії. Адже трагічна доля тієї нації, що не знає могил своїх найвизначніших синів. Сотні їх померли на чужині — не знаємо, чи збереглися їхні могили і в якому вони стані. У Донському монастирі Перезслава-Рязанського, у церкві Стрітіння Господнього поховано Стефана Яворського; у ризничій палаті Новгородського Софійського монастиря — Феофана Прокоповича; у кафедральному Троїцькому соборі Пскова — Симона Тодорського, великого знавця мов, учителя спадкоємця російського престолу Петра III; у Ростові — Дмитра Туптала; у Тобольську — Івана Максимовича, і це багатьох-багатьох можна згадати. Але ще більше болить не за ті поховання (скільки українців поховано по далеких сейтах), а за могили київські.

Я вже згадувала, як прагли київські дітячі повернутися на рідну землю, аби принаймні лягти в неї навіки, хоч у цьому зобути спокій. Але їм, вигнанцям, не судилося й це. Митрополита тобольського Павла Конюсевича, якому з величезними труднощами вдалося вимолити у Синоду дозвіл відійти в Київську лавру, було поховано в її Успенському соборі. Тут же спочивали тіла П. Могили, І. Гізеля, Є. Плетенецького, З. Копистенського, ректора академії, митрополита В. Ясинського, випускника академії, архимандрита лаври Т. Щербачького — їхні могили зникли разом із собором, і лише руїни стали їм надмогильними пам'ятниками. Дожили віку у Києво-Печерській лаврі й інші дітячі: ректор братської школи Тарасій Земка, єпископ курський і білгородський І. Базилевич, архієпископ казанський І. Роголевський, відомий просвітник А. Ліницький, який засновував школи в кожному місті, де йому доводилося бувати, єпископ нижньгородський Ф. Чарнуцький, колишні ректори академії Д. Ніщинський, Г. Вербицький, Ф. Слонецький, І. Мохов. Тут же помер друкар лаврський В. Фальківський. Доля його цікава тим, що він хоч і був призначений єпископом суздальським, але так і не приступив до цієї посади, посилаючись на невилковну хворобу. Навіть медичний висновок було направлено до Синоду, що жити йому залишиться кілька днів (це не завадило прожити ще 12 років і мирно спочити на рідній землі), — бачимо, що й на хитрощі доводилося йти, аби залишитися в Києві, хоча далеко не кожному це вдавалося.

Могила усіх цих дітяч ми не знаємо — їх ховали або на території Лаври, де зараз усе відкрито асфальтом, або в Китаївській пустині, яка належала Лаврі. Нині з монастирських споруд там збереглася лише Троїцька церква, а могили зрівняли із землею.

Багато академічних вихованців померли в Миколаївському пустинному монастирі (т.з. Малому Миколі), знищеному у 30-ті роки. Зараз на цьому місці паркової алеї над Дніпром. Тут спочивали ректори академії І. Трофимович-Козловський (перший ректор), Х. Чарнуцький, Є. Блонський, Д. Миславський, а також інші — лаврський архи-

мандрит О. Галинський, Є. Могилянський. Немає місця спочинку останньої яскравої особистості академії Іриня Фальківського — його могила була з лівого боку придлу св. Варвари у Михайлівському Золотоверхому монастирі, знищеному 1936 року. Тут же були могили митрополитів домогилянської доби — І. Борецького, І. Лопинського, а також ректорів академії М. Дзика і С. Думницького, автора «Хроніки» Ф. Сафоновича.

Немає могили і ректорів академії С. Лякоронського (який був і автором драми), і І. Старушича, похованих у Видубицькому монастирі. Не знаємо нічого про поховання викладача поетики Г. Сломинського, архієпископа чернігівського І. Журавського — доступ до Межигірського монастиря і досі закритий. В Успенському придлі Софії Київській були могили київських митрополитів, вихованців академії Р. Заборовського, А. Могилянського, С. Миславського, І. Малицького; у Благовіщенському придлі — відомого проповідника І. Леванди. Ми забули про ці поховання, згадки про них немає в жодному сучасному виданні, сліди їхні загубилися.

В середині 30-х років було знищено міське кладовище на Щекавці — тут ховали подільських міщан, серед яких були й вихованці академії, зокрема, тут була могила видатного нашого композитора А. Веделя.

Не пощадили й тим, хто до кінця залишився вірним академічним стінам. У Братському монастирі було поховано ректора академії Феофана Прокоповича І (дядько відомого діяча XVIII століття Феофана Прокоповича), який не згодився прийняти жодну із запропонованих йому посад і зостався тут до смерті; була й могила мандрівника В. Гри-

горовича-Барського, який лише 35 днів пожив у Києві після подорожі і ліг на вічний спочинок у дворі Братського монастиря. Десь тут було поховано Сагайдячного, у великій Богоявленській церкві (знищеній 1935 року) — ректорів академії І. Левицького і М. Максимовича, багатьох її професорів.

Вибачайте за довгий перелік, але це єдина змога пом'янути вихованців академії, які віддали Києву, що могили, а Київ їх забув. Ми не маємо сьогодні в місті жодної відомої могили культурних діячів XVII—XVIII століть. Хоч і «пізні вінці», але класти їх все одно нікуди...

А вони ж так любили цю землю, що мріяли принаймні мирно спочити у ній. Є цікава легенда: коли митрополит Є. Болховітінюс вирішив перенести труну Павла Конюсевича до Софії, той явився йому і заговорив по-українському: «Чи даси ти нам почитати, чи ні? Не даси нам почитати, не дам і тобі я ніколи почитати». Хоча й послухався митрополит, але це не порятувало його самого — його могила в Софійському соборі втрачена. Можемо лише згадати їх, адже знищеного не відновити.

Сумні вийшли мої роздуми. Може, комусь вони видадуться несвоєчасними — мовляв, досить уже сльози лити. Може, й так. Але надто добре ми пересвідчилися, що історія має здатність повторюватися. І щоб не повторювати її помилок, треба це добре знати і ніколи не забувати.

У Києві відновлюється Києво-Могилянська академія. Дай же їй, Боже, знову стати сонцесяйним Геліконом українського народу. Тільки остерігаймося будувати його при битій дорозі.